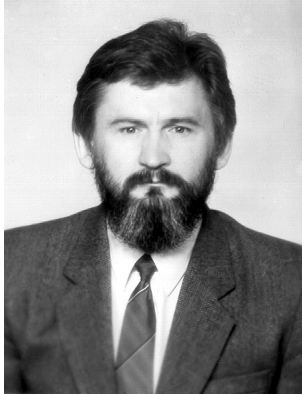

УДК 347.61/.64(091)(477.7)

Євтушенко О.Н., Миколаївський гуманітарно-технічний інститут Харківського центру гуманітарної та технічної освіти

Євтушенко Олександр Никифорович. У 1982 році закінчив історичний факультет Брянського державного педагогічного інституту за спеціальністю “Історія, суспільствознавство, англійська мова”. Працював у школі, видавництві. Нині – старший викладач Миколаївського гуманітарно-технічного інституту Харківського центру гуманітарної та технічної освіти. Досліджує проблему “Роль держави в політико-правовій уніфікації взаємин селянської родини в другій половині XIX століття (на прикладах південного регіону України)”.

Державно-правове забезпечення сімейно-шлюбного обряду селянської родини на Півдні України в першій половині XIX століття

У статті автор звертається до історії розвитку сімейно-шлюбних стосунків селянської родини в першій половині XIX століття. Стаття є спробом відстежити процеси державного регулювання сімейно-шлюбного обряду на Півдні України (Новоросії), території, яка на початку XIX століття була приєднана до Росії й колонізована у формі добровільного і примусового переселення селян з різних провінцій імперії. В статті автор показує, що регулювання сімейно-шлюбних стосунків у селянському середовищі південного регіону України проходило на існуючій у Російській імперії правовій основі, у якій російська православна церква займала домінуюче місце.

In this article the author touches upon the history of the peasant family marital conjugal relationships in deals with the processes of state regulation of the marital conjugal rite in the South of Ukraine (Novorussia). It's the territory which was or joined Russia at the beginning of the XIX century and then was colonized as voluntary and compulsory migration of the peasants from various provinces of the empire. The author of this article emphasizes that the regulation of the peasant environs marital conjugal relationships in southern region of Ukraine was being held on the basis of the typically Russia Empire legal foundation? Where the Russian Orthodox Church predominated? That is played the essential role.

Бурхлива колонізація Новоросії, що почалася на початку XIX століття, із моменту приєднання території до Росії, проходила у формі добровільного і примусового переселення селян із різних провінцій імперії.

Освоєння приєднаних територій ішло через численні етнічні потоки населення, що осідало на землях сучасних Херсонської, Миколаївської й Одеської областей, спочатку компактними

етнотериторіальними групами, поступово перетворюючись у поліетнічну спільність, завдяки асиміляційним процесам, особливо в політико-правовій сфері. Однаковість правової державної ідеології і розходження в родових етнічних правових звичаях породжували цілком унікальний симбіоз реальної юридичної дійсності й існуючих морально-етичних уявлень про навколишній світ.

Представники всіх етнічних груп, що пересе-

лилися в Новоросію: великороси, малороси, болгари, німці, молдавани, білоруси, греки, караїми, вірмени й ін. – були носіями різних правових традицій і звичаїв в області сімейно-шлюбних стосунків. Приналежність до різних релігій і релігійних конфесій робило практично неможливою державну уніфікацію сімейно-шлюбного обряду для даних етнічних співтовариств, тому що ця частина національного буття завжди стійка до будь-яких зовнішніх впливів.

Проте держава завжди намагалася вольовим шляхом надати правову однаковість сімейно-шлюбним стосункам через свою законодавчу діяльність.

Основною задачею статті є спроба відслідкувати процеси державного регулювання сімейно-шлюбного обряду в Новоросії, що, зрештою, до початку XX століття привели до відомої уніфікації даної галузі сімейного права.

Сімейно-шлюбні стосунки в селянському середовищі на Півдні України регулювалися законами Російської імперії. Том X Зводу цивільних законів Російської імперії присвячений різним сторонам шлюбного союзу, а також умовам вступу в шлюб і вчинення шлюбів особами не тільки православного, але й інших віросповідань. Таким чином, держава намагалася вольовим шляхом надати правову однаковість сімейно-шлюбним стосункам через свою законодавчу діяльність, віддаючи чільну роль російській православної церкві.

На думку церкви, “супружество, или законный брак, есть вещь святая...” ...Шлюб – це “таїнство”, а “средством преподания супружескому союзу благодати таинства” є обряд вінчання [1].

Шлюб передувало заручення, що “щоб мати чинність закону, воно повинно бути зроблене або з дотриманням форм, установлених для цивільних умов, або ж словесно в присутності проповідника і двох свідків чоловічої статі, і полягає в урочистій взаємній обіцянці тих, що обручаються, сполучитися шлюбом [2]. Молоді, стоячи перед проповідником, давали друг другу руки й обмінювалися каблучками.

Урочистість заручення каралося законом [3]. За зарученням слідувало формальне оголошення шлюбу (не пізніше 4 місяців у селах). У противному разі заручення вважалося недійсним.

Зарученню і вінчанню, по правилах, передувало “публічне оголошення майбутнього шлюбу” у парафіяльній церкві: “повторюючи оное в

три наступні один за іншим святкові дні з тим, щоб усякий, що знає про яку перешкоду до цього шлюбу, оголосив про те священику”. Якщо протягом двох наступних місяців “браковінчання” чомусь не відбувалося, було необхідне повторне оголошення [4]. Пізніше ця вимога була внесена й у Звід Цивільних законів [5] із додаванням: “якщо наречена належить до іншого приходу, то оголошення повинно бути зроблене й у її парафіяльній церкві [6].

За час, що передувало шлюбу, священик з'ясовував, чи немає між нареченим і нареченою яких “перешкод” і “подозрительств”: близької кривності, властивості й інших. Всі зведення про перешкоди шлюбу зобов'язані були надати священику письмово або на словах [7].

По “обыску” свідки засвідчували, що між вступаючими примуси, вступ до шлюбу кривності й інших перешкод немає. Якщо ж по оголошенню або “обыску” виявлялася перешкода, то священик, зупиняв учинення шлюбу, доносить про те місцевому архієрею, який, якщо не може дозволити того, сам подає на розгляд Священному Синоду [8]. Законом заборонялося примушувати священика чинити шлюб всупереч правилам і заборонам церкви [9].

Те, що молоді обручилися, ще не значило, що вони обов'язково повинні одружитися, хоча зміст заручення був саме в цьому. Законодавець передбачив і випадки відмови. Заручення могло бути відмінено по згоді сторін. Оголошення про це робилося там же, де проводилося і заручення в присутності двох свідків чоловічої статі. Молоді заявляли, що вони повертають один одному дану обіцянку сполучитися шлюбом.

Консисторія допускала відміну заручення і за вимогою однієї сторони, але тільки у випадку: примуси до заручення; загальновідомого аморального життя іншої сторони; заручення з іншою особою і недозволеного з цією особою зв'язку; невиліковної заразливої хвороби; дурного образливого поведіння однієї сторони зі стороною, що бажає відміни заручення; непереборної відрази однієї сторони до іншої; відкриття якогось обману; перерви віросповідання іншої сторони; незгода батьків або опікунів на вступ у шлюб [10], неоголошення у встановлений термін [11].

Таким чином, якщо заручення було відмінено за вимогою однієї сторони, а не по взаємній згоді, інша сторона мала повне право звертатися в суд про стягнення відшкодувань за понесені збитки.

Але якщо заручені мали дозволений тільки чоловікам зв'язок, то відміна заручення за вимогою однієї сторони не допускалася. У цьому випадку консисторія по скарзі нареченої (якщо визнавала скаргу обгрунтованою) наказувала провести одруження. І якщо інша сторона, незважаючи на це розпорядження, шлюб протягом 3-х місяців не робила і позбавлена честі наречена зверталася з новою скаргою, тоді церква визнавала її (наречену) розведеною супругою, надаючи їй право захищати свою честь у суді.

Сполучав шлюбом парафіяльний священик, керуючись при цьому Указом Синоду від 29 листопада 1731 року, що вимагав, щоб священики вінчали винятково своїх парафіян; це положення підтверджувалося пізніше указами 1775 і 1826 рр. [12].

Вікові обмеження для вступаючих до шлюбу, відповідно до Кормчої книги (основного джерела російського шлюбного права), були для нареченого – 15 років, для нареченої – 13 років (мінімальний вік). Хоча діяло і положення греко-слов'янського номоканона, що встановлював для нареченого – 15 років, а для нареченої – 12 років [13].

Пізніше законом (у 1830 р.) був установлений вік для нареченого – 18 років, а для нареченої – 16 років [14]. Цей же вік встановлювався і для іноземних колоністів, що жили на Півдні України і належали до римсько-католицької, євангелічної, вірмено-григоріанської церкви. Виняток робився тільки для жителів Закавказзя. Їм дозволялося одружуватися – нареченому по досягненню 15 років, нареченій – 13 років [15].

Максимальний вік для вступу в шлюб, як пише А. Савельєв, дорівнював 60 рокам [16]. Що не зовсім вірно, тому що на практиці російська церква керувалася Указом Синоду ще від 12 грудня 1744 року і цивільним законом, що забороняв одружуватися особам, що мають більше 80 років від роду [17]. Шлюби за 60 були звичайною справою, і не тільки церква, але й світська влада змушена була їх визнавати.

Законодавство чітко регламентувало всі можливі заборони на вступ у шлюб. Забороняючи шлюби з божевільними (такими признавалися ті, що мали нездоровий розум з дитинства) і шаленими, тобто тими, “божевілья яких відбувається від випадкових причин і, складаючи хворобу, що доводить іноді до сказу, може наносити обопільну шкоду товариству або самим і тому вимагає особливого за ними нагляду” [18]. Забороня-

лися шлюби без дозволу батьків [19], опікунів, навіть якщо дівчина знаходилася при своїй матері, крім випадків, коли опікун не давав дозволу на шлюб через утримання за собою керування маєтком [20]. Заборонялося вступати в новий шлюб, не розірвавши старий [21]. Заборонялося вступати в четвертий шлюб [22]: для цього в паспортах, що видавалися селянам для від'їзду указувалося, хто одружений, хто неодружений або вдівець і після якого шлюбу. Рукою священика в паспорті вказувалося, з ким, коли й у якій церкві зроблене вінчання.

Солдатських удів вінчали тільки після того, як священик засвідчить смерть чоловіка [23]. Крім того, заборонялося одружуватися в ступенях кривної кривності (і властивості) [24]. Правда, цивільний закон не брав на себе визначення ступеня кривності, надавши цю справу законам церковним. Церква ж керувалася Кормчою книгою й Указами Синоду 1787, 1810, 31 грудня 1837, 14 квітня 1841, 19 січня 1850 року і Православного Всесвітнього Собору. Таким чином, шлюб, як указує Я.А. Канторович [25], заборонявся: 1) між кривними родичами в прямій лінії, тобто між висхідними і спадними без обмеження ступенів, а в лініях бічних до четвертого ступеня включно; 2) у ступенях властивості: властивість може бути дворідною (тобто кривність між шлюбною парою і їхніми родичами) і трьохродною; 3) перешкодою до вступу в шлюб служила і кривність “духовна” (або кумівство), заснована на “сприйнятті” від купелі при водохрещенні. Правда, після постанови Синоду 1837 року був дозволений шлюб (із дозволу єпархіального начальства) між “восприемником” і “восприемницею” [26]. А після постанови від 19 січня 1850 р. знову заборонений [27].

У 1810 році була знята заборона шлюбів по усиновленню, з одним обмеженням одержати на шлюб дозвіл єпархіальної влади [28]. Правда, що існують правила, що забороняли шлюби по кривності і властивості, які селянський стан не задовольняли [29].

Варто зауважити, що на Півдні України були свої особливості. Тут жило багато німецьких колоністів лютеранського віросповідання, що за договором із російським урядом мали визначені привілеї. І одна з них – свобода віросповідання [30]. Отож по статутах євангелічно-лютеранської церкви в Росії заборонялися шлюби: а) вітчима з пасербицею; б) мачухи з пасинком; в) зятя з тещею; г) невістки зі свекром; д) небо-

жа з рідною тіткою (по батьку або матері). А от шлюб дядька з племінницею і небожа з вдовою рідного дядька дозволявся, але з дозволу Головної Консисторії.

Не дозволялися шлюби усиновлених з усиновителями. Але шлюб опікуна і дітей його із тими, хто був під опікою, дозволявся за згодою опіки.

Православні, що вступають у шлюб, повинні були знати молитви: “Віруючи в Єдиного” (символ віри), “Отче наш” і “Десятословіє” (десять заповідей). На думку церкви, не можна одружуватися “і бажати бути батьками дітей, і в той же час не знати того, у чому варто наставляти дітей” [31].

Шлюби не могли здійснюватися в “невказаний” час – ранком до літургії, а також пізно ввечері і вночі, “у св. чотирьдесятницю”, у всі чотири пости, в увесь час із 25 грудня по 6 січня включно, у всі дні сирого і великоднього тижнів, напередодні неділь, а також напередодні свят Покрови, Казанської богоматері, Усікновення голови Іоанна Предтечі, Св. Іоанна Богослова і Миколи Чудотворця, “храмових і інших шанованих місцевих парафіяльних свят”. Крім того, шлюби заборонялися “під високоурочисті дні”. Таким чином, закритими для шлюбівінчання були пости і свята і “передодні” останніх.

Зі свідків (“поезжан”) під час шлюбівінчання священник брав письмовий “обыск” – документ, що засвідчує відсутність якихось перешкод до шлюбу. “По обшуку, свідки при вчиненні шлюбу, що знаходяться “(поезжане)”, засвідчують, що між “сочетающимися” кривності, примуси і ніякі інші перешкоди до шлюбу не є, і це посвідчення, по установленій формі, самі або по неписьменності їх ті, кому вони повірять, підписують у книзі для цього “содержимой” [32]. Підписували “обшук” 2-3 поручителі по нареченій, 2-3 поручителі по нареченому, самі молоді, священник, дяк і паламар [33].

Особи православного сповідання усіх без виключення станів могли одружуватися між собою, не беручи на це особливого від уряду дозволу, ні звільнення від станів і товариств, до яких вони належали. На цій же підставі допускався і шлюб іноземців православного сповідання з російською підданою [34].

Дозволялося одружуватися не більше трьох разів. Але третій шлюб дозволявся тільки в тому випадку, якщо ні від першого, ні від другого не було дітей, і “таїнством” не вважався. Вступив-

ши в третій шлюб, на п'ять років відлучалися від церкви [35].

Законний шлюб обов'язково повинен був відбуватися в церкві “в особистій присутності тих, що сполучаються, у дні і час, для цього покладені, при двох або трьох свідках, совокупно з зарученням і у всім сообразно правилам і обрядам Православної церкви”. Вінчання православних осіб поза церквою допускалося тільки у виняткових випадках. Шлюб записувався священником у метричну книгу [36].

Шлюби осіб християнських сповідань між собою дозволялися по правилах їхніх церков, “не питаючи на те від цивільного уряду особливого дозволу, але з дотриманням обмежень, узаконеннями для тих сповідань постановою [37]. Якщо церкви їхнього сповідання в місцевості, де вони проживали, не було, те вінчання робилося православним священником, але в цьому випадку і розірвання шлюбу повинно було відбуватися за правилами і обрядами православної церкви [38]. Таким чином, їм не заборонялося чинити за правилами їхньої віри, але водночас їм потрібно було точно дотримуватися і державних узаконень [39].

Закон стояв на сторожі православ'я, хоча шлюби православних з особами іншого віросповідання дозволялися. Наприклад, якщо особа православного сповідання одружується з особою іншого християнського сповідання. Перед здійсненням шлюбу (вінчає обов'язково православний священник) священник бере підписку про те, що діти, народжені в цьому шлюбі, хрещені і виховані будуть за правилами православного сповідання [40]. Якщо шлюб відбувається між особами різних сповідань, то діти, народжені в цих шлюбах, повинні бути хрещені: сини в батьківській, а дочки в тій вірі, яку сповідає мати, якщо про те інакше не буде ухвалено в шлюбних договорах [41].

Шлюби осіб православного сповідання з особами римсько-католицького сповідання, здійснені одним римсько-католицьким священником, вважаються недійсними, доки той шлюб не здійснений православним священником [42]. Законодавець у цьому питанні пропонує керуватися Указом Синоду від 23 листопада 1832 року.

Заборонялися шлюби російських підданих православного і римсько-католицького сповідання з нехристиянами, протестантів із язичниками [43]. Потрібно відзначити, що російська православна церква терпиміше ставилась до тих шлюбів, де один із чоловіків приймав правосла-

в'я [44]. Таким чином, “обряд одруження, на думку Я.А. Канторовича, стверджує тільки дозволені законами шлюби” [45].

У Південному регіоні України в сімейній сфері довше усього утримувалися стародавні звичаї. Важливою формою був весільний обряд – “весілля”. А ось церковна сторона шлюбу, вінчання, вважалася не важливою. Хоча багато дослідників відзначають набожність, релігійність українського селянина, що глибоко шанує “статути церковні” [46].

Складалася парадоксальна ситуація: наречений і наречена вінчалися в церкві, а разом не жили. Тому що за українськими звичаями ті, що не справляли весілля, подружжям не вважаються і до спільного життя не допускаються, тобто такі шлюби (відповідно до звичаю) не дійсні. Церкву і державу таке положення влаштовувати не могло. Укази Синоду зобов'язували священників брати письмові зобов'язання, що молоді після вінчання обов'язково повинні вступити в сімейне життя. Але українські селяни не дуже поспішали виконувати ці рішення [47].

Таким чином, весілля мало в очах українського селянина більш важливе юридичне значення [48]. Таких випадків багато. І якщо молодий у період після вінчання, але до “весілля” помирав, молода вважалася дівчиною. Тому що тільки “весілля” надає сили шлюбній угоді. І тільки з “весілля” молода сім'я починає спільне ведення господарства [49].

Тепер що стосується розлучення. З одного боку, Кормча книга дуже суворо підходила до питання про розірвання шлюбу, однак, з іншого боку, перераховує 26 приводів до розводу (із законодавства “грецьких царів”).

Владу теж хвилювали проблеми розлучення. Після Указу 1804 р. приводом для розводу, на думку влади, може служити посилення на вічне поселення. У 1810 р. влада регламентує порядок розірвання шлюбу через 5-літню “безвісну” відсутність одного з подружжя. У 1811 р. – указує на неприпустимість рішень по шлюборозлучних справах через “перелюбство” на підставі тільки визнання винних. У 1819 р. забороняє “цивільним присутственным місцям і особам” робити розлучення. У 1832 р. дає дозвіл єпархіальним начальникам самостійно вирішувати питання про розірвання селянських і міщанських шлюбів через “безвісну” відсутність одного з подружжя, а в 1850 р. узагальнює попереднє законодавство про розлучення [50].

Шлюб міг розриватися тільки формальним духовним судом. Приводом до розірвання шлюбу були: “перелюбство” одного з подружжя або нездатність його “до шлюбного співжиття”; позбавлення чоловіка або дружини за злочин усіх прав стану; “безвісна” 5-літня відсутність одного з подружжя (якщо чоловік був військовим, термін збільшувався до 10 років) [51].

Заборонялося “самовільне розірвання шлюбів без суду, по одній взаємній згоді” подружжя [52] на підставі “розлучних листів”, виданих місцевими священниками, або актів, затверджених цивільними чиновниками [53].

Власне визнання відповідача в порушенні святості шлюбу, перелюбстві до уваги не приймалося, якщо воно не погоджувалося з обставинами справи і не супроводжувалося доказами, що його підтверджували [54]. Стаття 48 указувала: “Позов про розірвання шлюбу, на настійну вимогу одного з подружжя до шлюбного співжиття може, початий токмо через 3 роки після вчинення шлюбу”. Стаття 49 додавала, що позов можна подавати, якщо нездатність одного з подружжя почалася після вступу в шлюб. Якщо ж ця нездатність була вже до шлюбу, то позов не приймався. Як говориться: “Бачили очі, що купували”. А стаття 76 прямо забороняла будь-які дії, що ведуть до розриву між подружжям, для осіб усіх християнських сповідань [55].

У Південному регіоні України (Новоросії) ця існуюча в державі реальність на сімейно-шлюбні стосунки спочатку виявилася в повному протиріччі з тими звичаями, традиціями, поглядами переселенців, що існували в останніх. Хлібороби, чії етнічні і родові традиції формувалися в правовому полі Болгарського сімейного Кодексу, Судебника короля Казимира IV, Литовського статуту, Магдебурзького права й ін., усіляко протестували проти втручання держави в налагоджені століттями сімейно-шлюбні процеси, що у родовій пам'яті зберігали щирю “святість” сімейного союзу.

В архіві Херсонської консисторії збереглася велика кількість скарг священників на різні порушення селянами сімейно-шлюбних стосунків. Тому уніфікація сімейного права в Новоросії розтяглася на ціле сторіччя, торкнувшись тільки зовнішніх сторін селянського шлюбу (реєстрації, опіки, розлучення та інше). Етнічні і родові традиції в цьому плані збереглися в деформованому вигляді і донині. Однак це вже окрема тема етнографічної науки.

Література

1. Павлов А. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права. – СПб., 1885. – С. 102.
2. Канторович Я.А. Законы о браке и разводе. – СПб., 1899. – С. 47.
3. Свод гражданских законов (далее – Свод зак.). – СПб., 1899. – Т. X. – Ч. 1. – Ст. 336.
4. Пахман С.В. Обычное гражданское правило в России. – Т. 2. – СПб., 1879. – С. 27-28.
5. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 25.
6. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 26.
7. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 27.
8. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 29; Канторович Я.А. Указ. соч. – С. 15.
9. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 30.
10. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 321.
11. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 338.
12. Сборник духовных и гражданских законов по делам брачным и о законности рождения // Сост. С.В. Калашников. – Харьков, 1891. – С. 568; Семевский В.И. Домашний быт и нравы крестьян в первой половине XIX века – “Устой”. – 1882. – № 2. – С. 77.
13. Семевский В.И. Указ. соч. – С. 24.
14. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 3, 4, 63, 91; Ефименко А. Исследования народной жизни. Вып. 1. Обычное право. – М., 1884. – С. 740.
15. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 63.
16. Савельев А. Юридические отношения между супругами по законам и обычаям великорусского народа. – Нижний Новгород. – С. 285.
17. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 4.; Щапов А.П. Историко-этнографическая организация народонаселения Российской империи // Русское слово. – 1865. – № 3. – С. 40-41.
18. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 365-366.
19. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 6.
20. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 7.
21. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 20.
22. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 21.
23. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 22.
24. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 23.
25. Канторович Я.А. Указ. соч. – С. 9-10.
26. Якушкин Е.И. Заметки о влиянии религиозных верований и предрассудков на народные юридические обычаи и понятия // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 3, 7. – С. 39.
27. Канторович Я.А. Указ. соч. – С. 9.
28. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному. – СПб., 1877. – С. 66-67.
29. Кагаров Е. О значении некоторых русских свадебных обрядов // Изв. Акад. наук. – 1917. – № 3. – С. 24.
30. Багалеи Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. Т. XXIV. – 1889. – С. 121-122.
31. Смирнов А. Народные способы заключения брака. – М., 1878. – С. 76.
32. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 28.
33. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). Собр. 2-е, т. XXIX, № 22038. – СПб., 1899. – С. 140.
34. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 1.
35. Тютрюмов И. Крестьянская семья. Очерк обычного права // Русская речь. – 1879. – Кн. 4. – С. 111.
36. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 31.
37. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 6.
38. Канторович Я.А. Указ. соч. – С. 18.
39. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 3.
40. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 65, 67.
41. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 75.
42. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 37.
43. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 85.
44. Канторович Я.А. Указ. соч. – С. 27-29.
45. Канторович Я.А. Указ. соч. – С. 53.
46. Афанасьев (Чужбинский) А.С. Собрание сочинений / Под ред. П.В. Быкова. Т. VII. – 2-е изд. – СПб., 1893. – С. 21.
47. Якушин Е.И. Обычное право. Выпуск первый. – М., 1910. – С. VII.
48. Чубинский Н.П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. Записки географического общества по отделению этнографии. Т. II. – СПб., 1872. – С. 689.
49. Волкова. Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: Сборник статей. Т. II. – П., 1916. – С. 621.
50. ПСЗ. Собр. 2-е, т. XXIV, 5585. – СПб., 1887. – С. 103-104.
51. ПСЗ. Собр. 2-е, т. XXXIV, № 24693. – СПб., 1899. – С. 98.
52. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 45.
53. ПСЗ. Собр. 2-е, т. XXXII, № 23906. – СПб., 1899. – С. 105.
54. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 47.
55. Свод зак., т. X, ч. 1, ст. 48, 49, 76.

Надійшла до редколегії 11.01.2002 р.